

J. KAROSAS

APIE IDEOLOGIJOS SAMPRATOS TURINĮ

Matyt, reta sociologinė sąvoka vartojama taip neapibrėžtai, kaip ideologijos sąvoka. Žinomas lenkų sociologas J. Viatras, remdamasis norvegų tyrinėtojais, nurodo esant per trisdešimt ideologijos apibrėžimų¹. Visų pirma, skirtingą prasmę ideologijos sąvokai teikia filosofai marksistai ir filosofai nemarksistai. Nemarksistinėje filosofinėje bei sociologinėje literatūroje ši sąvoka paprastai vartojama kaip iškreiptos sąmonės sinonimas. H. Šmito redaguotame „Filosofijos žodyne“ (VFR) rašoma: „Šiuo metu ideologijos sąvoka vartojama beveik išimtinai kaip charakteristika neteisingos pasaulėžiūros, skirtos apgavystei, siekiant materialinių ir ekonominių interesų (...)“².

Marksistinėje filosofinėje literatūroje ideologijos samprata irgi tebėra nevienoda bei griežčiau nenusistovėjusi. Dar 1922—1923 m. tarybinių filosofų diskusijoje ideologijos klausimu išsiskyrė dvi nuomonės. Vieni, remdamiesi K. Markso ir F. Engelso veikaluose pateiktu ideologijos, kaip iškreiptos, iliuzinės sąmonės, nusakymu, buvo tos nuomonės, kad ideologijos terminas netaikytinas kalbant apie socialistinės visuomenės socialines vertybes. Pasak jų, ideologija, kaip tam tikras dvasišnis fenomenas, būdinga tik klasei antagonistinei visuomenei. O socializme jai nebelieka vietos, nes gamtos ir socialinių reiškinių aiškinyje viešpatauja mokslinė materialistinė metodologija³. Kiti tvirtino, kad ideologijos tapatinimas su iškreipta sąmone yra niekuo nepagrįstas dalykas. Kiekviena ideologija — tiek ikisocialistinė, tiek ir socialistinė — išreiškianti tam tikros socialinės klasės siekimus, kurių turinys esąs objektyvus. Todėl bet kokia ideologija laikytina teisinga ir tikroviška. Iš to, kad joje nesuvokiamas keliamų socialinių principų ryšys su ekonomine klasės padėtimi, nedarytina išvada, jog ideologija iškreiptai atspindi tikrovę. Ji iškreiptų tikrovę tik tuo atveju, jei imtų prieš-

¹ *Źr. Wiatr J. J. Czy zmierzch ery ideologii? W., 1966, s. 68—69.*

² *Философский словарь. М., 1961, с. 243.*

³ *Źr. Разумовский И. Сущность идеологического воззрения.— «Вестник социалистической академии», 1923, № 4, с. 256; Минин С. Коммунизм и философия.— «Под знаменем марксизма», 1922, № 11—12, с. 187—188.*

tarauti „klasės interesams ir uždaviniams, kuriuos ideologija teoriškai išreiškia“⁴. Todėl ideologija apibūdinama kaip tam tikras esamų socialinių santykių normavimo būdas, o ne kaip „neteisingų ir iškreiptų sąvokų atsiradimas individo galvoje“⁵. Šitoks požiūris, be klasinio intereso, nepripažįstantis ideologijai jokio kito turinio ir nepastebintis, kad pastarasis interesas savo ruožtu dar turi būti „iššifruojamas“, paverčia ideologiją grynai normatyvine, su pažinimu jokiais saitais nesusieta socialinio teisingumo normų sistema.

Kai kurie filosofai bei sociologai ir šiandien ideologinių vaizdinių adekvatumą socialiniams interesams laiko jų moksliskumo kriterijumi. Antai čekų sociologas I. Guza rašo: „Be kita ko, marksizmo pradininkai, skirtingai nuo Fojerbacho, netgi buržuazinės ideologijos nelaikė vien klaidinga sąmone. Jie pripažino, kad kapitalizme šita ideologija tam tikrose ribose yra esamų visuomeninių santykių bei su jais glaudžiai susijusio valdančiosios klasės intereso išraiška“⁶. Tai, ką marksizmo klasikai laikė socialiniu teisingumu, I. Guza nepagrįstai tapatina su tą teisingumą išreiškiančių ideologinių principų tikroveškumu, jų pagrindimo moksliskumu.

1965—1966 m. austrų kompartijos žurnale „Weg und Ziel“ vyko plati diskusija ideologijos klausimu. E. Fišeris, pradėdamas diskusiją, nurodė, kad ideologijos terminas vartotinas ir suprastinas tik kaip idealizmo sinonimas. Todėl marksizmas neturįs jokio sąlyčio su ideologija. Jis esąs filosofija ir mokslas⁷. H. Miterėkeris, polemizuojamas su E. Fišeriu, tvirtino, jog marksizmo klasikai ideologiją laikė ne vien iškreipta sąmone, bet ir tam tikru būdu žmogų tikrovėje orientuojančia pasaulėžiūra⁸. Todėl socialistinėje visuomenėje ideologija, kaip iškreipta sąmonė, išnykstanti, o kaip pasaulėžiūra,— liekanti.

Nesunku pastebėti, kad šioje diskusijoje: 1) ideologija laikoma tam tikrų socialinių interesų išraiška, išleidžiant iš akių tų interesų objektyvų turinį, 2) socialinės vertybės, kurias viena ar kita ideologija kelia bei propaguoja, yra painiojamos su jų pagrindimo būdu, 3) ideologija tapatinama su pasaulėžiūra, pamirštant, kad pasaulėžiūros turinys, skirtingai nuo ideologijos, yra dvejopas — tai ir vertybinis požiūris į socialinį gyvenimą, ir pažintinis požiūris į tikrovę apskritai.

Dabartinėje tarybinėje filosofinėje literatūroje ideologija dažniausiai tapatinama su visuomenine sąmone apskritai. Tokiu būdu ji apima politinius, teisinius, dorovinius principus, filosofiją, meną, religiją. Žodžiu, visas visuomenės dvasinis gyvenimas (išskyrus nebent socialinę psichologiją ir iš dalies mokslą) yra ideologija. „Ideologija,— rašoma

⁴ Руний В. Аз-буки-веди.— «Под знаменем марксизма», 1922, № 11—12, с. 223.

⁵ Руний В. Ответ на ответ.— Ten pat, p. 283.

⁶ Гуза И. Субъект, объект и идеология.— «Философские науки», 1968, № 1, с. 145.

⁷ Зг. „Weg und Ziel“, 1965, Nr. 1, S. 353.

⁸ Зг. ten pat, 1965, Nr. 7, 8, p. 500.

„Filosofijos žodyne“, — politinių, teisinių, dorovinių, estetinių, religinių, filosofinių pažiūrų ir idėjų visuma. Ideologija — antstato dalis ir, ja būdama, galų gale atspindi ekonominius santykius. (...) Ideologija gali būti teisingas arba klaidingas tikrovės atspindys, mokslinė arba nemokslinė. Reakcinių klasių interesai palaiko klaidingą ideologiją, pažangių, revoliucinių klasių interesai padeda formuoti mokslinei ideologijai.“⁹ Tokio tipo aiškinime bene labiausiai pabrėžiama tai, kad per visą savo istoriją ideologija tarnavo visuomenėje viešpataujančių klasių reikalui. Tačiau, bandant atskleisti ideologijos esmę vien per jos ryšį su tam tikrais klasiniais interesais, įrodymo pagrindu imama tai, kas reikalauja įrodymo. Juk klasinio intereso turinys — ne empiriškas dalykas, o teorinės tam tikrų ekonominių santykių analizės rezultatas. Klasiniai santykiai, o drauge ir atitinkami klasiniai interesai gimsta, natūraliai istoriškai vystantis gamybinėms jėgoms. Savo turiniu jie yra objektyvus šių jėgų augimo rezultatas. Todėl klasinių interesų reakingumas ar pažangumas gali būti nustatomas tik atsizvelgiant į gamybinių jėgų vystymosi istorinius poreikius. Taigi apibūdinti ideologiją vien kaip tam tikro klasinio intereso išraišką anaipol nepakanka, nes toks apibūdinimas liečia grynai išorinę, išviršinę ideologijos proceso pusę, o ne objektyvų jo turinį. Padėties nekeičia ir tai, ar mes šiuo atveju aiškinsime ideologiją funkciniu, ar struktūriniu, ar kuriuo nors kitu aspektu. Metodologiniu požiūriu toks aiškinimas bus ydingas dėl to, kad, neišsifruojant klasinio intereso turinio ir tuo pačiu neat-skleidžiant objektyvios socialinės jo prasmės, ideologinės vertybės faktiškai yra atplėšiamos nuo realaus, materialinio jų substrato. Šitai ypač ap sunkina ideologijos ryšio su mokslu aiškinimą, kuris darosi neišvengiamas kalbant apie socialistinę ideologiją. Tokiais atvejais ideologiją įprasta tapatinti su pasaulėžiūra apskritai ar net vadinti ją mokslu. Pavyzdžiui, V. Kelė ir M. Kovalzonas nurodo, kad „visų iki proletariato buvusių klasių ideologijoje yra daugiau ar mažiau objektyvaus žinojimo elementų“¹⁰. Bet ši ideologija vis dėlto stokojusi tikro moksliskumo. Tik darbininkų klasės ideologiniai vaizdiniai, „ideologija tos klasės, kurios subjektyvūs interesai visiškai atitinka pažangaus visos visuomenės vystymosi interesus, pirmą kartą pasidaro tikrai moksliska“¹¹. Tačiau šie autoriai neapsiriboja vien pripažindami socialistinių ideologinių vertybių mokslinį pobūdį. Jie tiesiog tapatina socialistinę ideologiją su mokslu. „Marksizmo atsiradimas yra revoliucinis perversmas ideologijos srityje, — rašo V. Kelė ir M. Kovalzonas, — nes, išreikšdama proletariato interesus, ideologija čia pirmą kartą pasidaro mokslu.“¹² Tokią pat poziciją aptinkame ir „Filosofijos žodyne“: „... marksizmas-leninizmas — vienintelė ideologija, tikrai moksliska, objektyviai

⁹ Filosofijos žodynas. V., 1975, p. 172.

¹⁰ Kelė V. ir Kovalzonas M. Visuomeninės sąmonės formos. V., 1960, p. 13.

¹¹ Ten pat, p. 17.

¹² Ten pat, p. 23.

analizuojanti tikrovę" ¹³. O viename naujausių VDR filosofijos vadovėlių rašoma: „Sąvokos „marksizmas-leninizmas“ ir „socialistinė ideologija“ yra tos pačios eilės sąvokos. Marksizmas-leninizmas yra mokslinė darbininkų klasės ideologija“ ¹⁴. Toks šių sąvokų tapatinimas gimdo painiavą filosofijos bei sociologijos moksluose ir jokiū būdu nepadeda suprasti materialistinė, marksistinė metodologiją pagrįsto ideologijos aiškinimo, juo labiau nepasitarnauja efektyviai ideologinei veiklai.

Marksistinė socialinė metodologija ypatinga tuo, kad, aiškindama istorinį procesą, ji nesiekia sukurti vienokios ar kitokios šio proceso schemos, bet atskleidžia žmogaus veiklos rezultatų — įvairių socialinių reiškinių — objektyvų turinį. Taigi, norint nuosekliai moksliskai paaiškinti ideologiją, kaip tam tikrą socialinį reiškinį, būtina nustatyti, kokios objektyvios sąlygos ją pagimdo ir palaiko, kokią objektyvią socialinę prasmę ji turi. Kitaip sakant, atskleidžiant ideologijos esmę, būtina vadovautis tais pačiais materialistinės dialektikos principais, kuriais vadovaujamasi, tiriant kitus socialinius reiškinius — tiek ekonominius (bazinius), tiek institucinius (antstatinius).

Pastarasis reikalavimas, kylantis iš materialistinio istorijos aiškinimo, yra vienas iš elementarių kriterijų, kuriais nustatomas socialinių reiškinių bei procesų tyrimo moksliskumas. Šiandieninėje marksistinėje sociologinėje bei filosofinėje literatūroje jis yra visuotinai pripažįstamas. Bet pasirodo, kad minėtą reikalavimą pripažinti ir jį realizuoti, tyrinėjant vieną ar kitą socialinį reiškinį, — ne tas pat. Geriausias to įrodymas — būklė, kuri susiklostė mūsų filosofinėje literatūroje aiškinant ideologiją.

Ideologija, panašiai kaip ir valstybė, ypatingu būdu reguliuoja individo ir visuomenės ryšius. Todėl tiek ideologiją, tiek ir politinius institutus būtina aiškinti, analizuojant pastarųjų ryšių pobūdį ir jų objektyvų istorinį turinį.

Visa labai primityviais gamybos įrankiais besirémusi pirmykštės visuomenės žmonių veikla buvo tiesiogiai susijusi su bendruomeninio kolektyvo narių poreikių tenkinimu. Ši veikla buvo grindžiama produktyviu, praktiškai naudingu ryšiu su gamta. Todėl ji vadintina natūraliai universalia veikla. Toks natūraliai universalus praktinės veiklos pobūdis sąlygojo bendruomeninio kolektyvo narių interesų vienvė. Interesai nesiskirstė nei į materialinius ir dvasinius, nei į „mano“ ir „tavo“. Vadinasi, pirmykščio bendruomeninio kolektyvo interesai buvo irgi natūraliai universalūs, apimantys visą primityvią pirmykščio žmogaus visuomeninės būties visumą. Toks pirmykščių žmonių veiklos natūralus universalumas rėmėsi bendruomeniniais visuomeniniais santykiais, kuriuos F. Engelsas kadaise pavadino komunistine bendruome-

¹³ Filosofijos žodynas, p. 172.

¹⁴ Dialektischer und historischer Materialismus. Berlin, 1975, S. 551.

ne¹⁵. Praktinės veiklos subjektas čia —visas bendruomeninis kolektyvas. Atskiras šio kolektyvo narys yra praktinės veiklos subjektas ne dėl to, kad savo veiklos dėka tapo universalių socialinių santykių nariu, o tik dėl to, kad yra giminės atstovas. Atskiras žmogus tokiame kolektyve, kaip kadaise nurodė K. Marksas, dar neatitrūkęs nuo „bambagyslės, rišančios jį su gimine arba bendruomene“¹⁶. Taigi žmogaus individualumas pirmą kartą visuomenėje dar nėra išsikristalizavęs, arba, pasak F. Engelso, žmonės čia dar nesiskiria vienas nuo kito¹⁷. Vadinasi, atskiras pirmą kartą bendruomeninio kolektyvo narys to kolektyvo veiklos negali suvokti kaip savo tikslo. Tai ne jo paties iškeltas tikslas, o bendruomeninio kolektyvo, kurio organinę dalį jis sudaro¹⁸. Pastaroji aplinkybė ir lėmė tai, kad pirmą kartą bendruomenėje individo ir visuomenės ryšio problema neiškilo. Buvo labai akivaizdu, kad atskiro bendruomenės nario egzistavimas tiesiogiai priklauso nuo kolektyvo, kuriame jis gyvena. Dėl to bendruomeninio kolektyvo narių tarpusavio santykių normos buvo tiesiogiai diktuojamos šio kolektyvo materialinės, praktinės veiklos poreikių. „Idėjų, vaizdinių, sąmonės gamyba iš pradžių yra betarpiškai įpinta į materialinę žmonių veiklą ir į materialinių jų bendravimą, į realaus gyvenimo kalbą. Žmonių vaizdavimasis, mąstymas, dvasinis bendravimas čia dar yra tiesioginis jų materialinės veiklos padarinys.“¹⁹ Taigi visi pirmą kartą socialinės veiklos bei elgesio orientyrai, arba, E. Meškausko žodžiais tariant²⁰, pirmą kartą bendruomeninio kolektyvo egzistencinės vertybės, yra natūralaus pobūdžio bei individualiai neinterpretuojami. Tai rodo pirmą kartą bendruomeninį kolektyvą esant nedaug tenužengusių nuo gyvulių bandos. Pirmą kartą visuomenėje „ribotą žmonių santykiavimą su gamta sąlygoja ribotas jų tarpusavio santykiavimas, o ribotą jų tarpusavio santykiavimą — jų ribotas santykis su gamta, ir būtent todėl, kad gamta istorijos dar beveik nėra pakeista; bet, iš antros pusės, supratimas, kad būtina užmegzti ryšius su aplinkiniais individais, yra pradžia išsąmoninimo, kad žmogus iš viso gyvena visuomenėje. Ši pradžia yra tokio pat gyvuliško pobūdžio, kaip ir pats visuomeninis gyvenimas šioje pakopoje; tai grynai kaimeninė sąmonė, ir žmogus čia ski-

¹⁵ Žr. *Engelsas F.* Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė. V., 1970, p. 201.

¹⁶ *Marksas K.* Kapitalas, t. 1. V., 1957, p. 300.

¹⁷ Žr. *Marksas K., Engelsas F.* Rinktiniai raštai, t. 2. V., 1950, p. 228.

¹⁸ Pastaroji pirmą kartą bendruomeninės santvarkos ypatybė, beje, neretai nepastebima. O tuomet ir bandoma pirmą kartą bendruomeninius žmonių santykius priešpastatyti vėlesniems ar net ir mūsų dienų santykiams. Antai neseniai lietuvių kalba išėjusioje knygoje „Filosofo pasaulis“ V. Sagatovskis rašo: „Kiek daug jis (šiandieninis žmogus — J. K.) pažengęs į priekį technikos srityje, palyginus su tolimu protėviu, ir kiek jis atsilieka nuo savo protėvių bendrų tikslų suvokimu!“ (*Sagatovskis V.* Filosofo pasaulis. V., 1976, p. 7).

¹⁹ *Marksas K. ir Engelsas F.* Vokiečių ideologija. V., 1974, p. 20.

²⁰ Čia ir toliau, nurodant E. Meškausko požiūrį, remiamasi jo skaitytu marksistinės filosofijos kursu aspirantams, taip pat pranešimų mokslinėse konferencijose medžiaga.

riasi nuo avino tik tuo, kad sąmonė jam pakeičia instinktą, arba kad jo instinktas yra įsisąmonintas“²¹.

Antra vertus, pirmykščio bendruomeninio kolektyvo socialinės veiklos bei elgesio normos yra ne specializuotos, o sinkretiškos, liečia visas nesudėtingo gyvenimo puses — gamybos technologiją, žmonių, kaip tam tikros rūšies biologinių būtybių, higienos, kulto reikalus ir kt. Tokioms natūralioms, sinkretiškoms socialinio elgesio normoms nusižengiama labai retai. Patvarumo (o gal ir funkcionavimo) požiūriu jas galima lyginti su instinktais, reguliuojančiais visų gyvūnų elgesį. Vadinasi, pirmykštės bendruomeninės visuomenės žmonių tarpusavio santykiams buvo būdinga tai, kad atskiro kolektyvo nario ir viso kolektyvo santykių reguliavimas nebuvo speciali problema.

Tolesnė visuomenės raida susijusi su nuolatinėmis žmonių pastangomis keisti labai ribotus pirmykščius natūraliai universalius ryšius tarp žmonių vis labiau universaliais socialiniais ryšiais. Šiame procese pirmykštė bendruomeninė „aviniška, arba gentinė, sąmonė toliau vystosi ir lavėja (. . .)“²².

Svarbus veiksnys, apsprendęs pirmykščių natūraliai universalių ryšių virtimą vis labiau universaliais socialiniais ryšiais, buvo laipsniškas žmogaus tapimas tikslus kuriančiu bei keliančiu subjektu. Kad žmogus atitrūktų nuo grynai gentinių, pusiau gyvuliškų ryšių su bendruomeniniu kolektyvu ir taptų socialinio gyvenimo tikslus individualiai interpretuojančia būtybe, lemiamos įtakos turėjo darbo pasidalijimas. Būtent šis visuomeninis darbo pasidalijimas natūraliai universalią pirmykščio žmogaus veiklą, paremtą gentine sąmone, pavertė veikla, besiremiančia individualizuota sąmone. Šio pobūdžio veikla, kaip žinoma, buvo plėtojama privatinės nuosavybės rėmuose. Dėl to universalumo požymis nuo šiol liko būdingas visuomenės apskritai, bet ne pavienio žmogaus veiklai. Tai reiškia, kad istorijos (o ne atskirų praktinės veiklos technologinių procesų) subjektu tapo atskirą žmogų apeinanti visuomenė. Privatinės nuosavybės rėmuose plėtojamos atskiro žmogaus specializuotos veiklos tikslai ėmė nebesutapti su bendrais visos visuomenės vystymosi interesais, kylančiais iš objektyvių, materialinių jos vystymosi poreikių. Tai, kas objektyviai būtina visai visuomenei, pavienio jos nario atžvilgiu tapo išoriška ir svetima. Šitokią socialinio gyvenimo metamorfozę K. Marksas kadaise pavadino žmonių socialinių gyvenimo sąlygų susvetimėjimu. Praktiniame gyvenime socialinis žmonių susvetimėjimas pirmiausia ir pasireiškia atskiro individo ir bendrų, visuomeninių interesų skirtingumu. Šitai rodo, kad socialinis susvetimėjimas neišvengiamai pagimdo individo ir visuomenės ryšio reguliavimo problemą, kaip specialią, ypatingą problemą. Tačiau žmogaus visuomeninio gyvenimo sąlygų susvetimėjimas anaip tol nepanai-

²¹ *Marksas K. ir Engelsas F.* Vokiečių ideologija, p. 26—27.

²² Ten pat, p. 27.

kina būtinumo atskiram individui sąveikauti su socialinėmis savo gyvenimo sąlygomis. Šis būtinumas išlieka dėl tos paprastos priežasties, kad už socialinio gyvenimo ribų išėjęs individas neturi absoliučiai jokių galimybių savo žmogiškumui realizuoti. Todėl, visuomeniniam gyvenimui susvetimėjus, socialumas (o drauge ir žmogiškumas) gali būti realizuojamas tik per tam tikras pridėtines, ypatingas formas. Tokiomis formomis yra valstybė ir ideologija. Realų socialinį gyvenimą praradęs žmogus ideologijos dėka gauna jo kompensaciją iliuzijose. Nesunku suprasti, kad ši iliuzinė kompensacija yra būdas palaikyti atskiro individo ryšį su visuomene. Ideologijos dėka bendrieji visuomenės vystymosi poreikiai (arba, pasak K. Markso, visuomeninis interesas), kylantys iš esamo gamybos lygio, savotiškai susijungia su atskiro individo praktiniu elgesiu, su jo asmeniniais siekimais. Tuo pačiu ideologija stimuliuoja socialiai reikšmingą atskiro žmogaus elgesį. Vadinasi, ideologija yra objektyvių visuomeninių interesų realizavimo priemonė socialinio susvetimėjimo sąlygomis, arba egzistencinių susvetimėjusios visuomenės vertybių išraiška.

Socialinis susvetimėjimas paslepia žmonių bendravimo normų visuomenines šaknis. Užtat šios normos išreiškiamos ideologijoje tam tikru teoriškai pagrįstu pavidalu. Taigi tas momentas, kai atskiro individo socialinį elgesį reguliuojančios normos pradedamos teoriškai pagrįsti, ir laikytinas ideologinio proceso pradžia. Šio pobūdžio normos pavieniam individui turi išoriškų įpareigojimų pobūdį. Lygia greta jos yra skirtos specialiai tik socialiniam žmonių elgesiui reguliuoti. Teoriniu pagrindu, specialia paskirtimi atskiro individo visuomeniniams siekimams reguliuoti ideologizuotos socialinės normos ir skiriasi nuo tų natūraliai universalių bei sinkretiškų normų, kurios reguliavo pirmąsias bendruomenės narių socialinį elgesį.

Aukščiau pateiktas ideologijos prigimties apibūdinimas rodo ją turint dvi puses: 1) ideologija išreiškia tam tikrus socialinių santykių principus bei normas arba teikia tam tikrų socialinių santykių politinę, teisinę bei dorovinę sankciją ir 2) teoriškai pagrindžia tuos principus bei normas²³. Šios dvi ideologijos pusės leidžia ją ir dvejopai charakterizuoti. Vienokią ar kitokią ideologiją mes visų pirma galime apibūdinti pagal jos turinį arba pagal tai, kokius socialinius santykius ji sankcionuoja (feodalinė, buržuazinė, socialistinė ideologija). Antra vertus, ideologiją galima charakterizuoti ir pagal jos principų bei normų teorinio pagrindimo būdą. Vieni ar kiti ideologiniai principai gali būti grindžiami dievo idėja, abstrakčiais žmogaus proto ar prigimties poreikiais, pagaliau ir pažintu objektyviu istoriniu būtinumu (religinė, mokslinė ideologija). Abi čia nurodytos ideologijos charakteristikos pateisinašamos tais atvejais, kai jos yra taikomos tai pačiai skirtingų ideo-

²³ Kiek mums žinoma, pirmasis čia minėtas ideologinio proceso puses išskyrė E. Meškauskas.

logijų pusei apibūdinti, t. y. kai mes kalbame, pavyzdžiui, apie ideologijos principų bei normų pagrindimo būdą ir atskiriame religinę ideologiją nuo mokslinės ideologijos ir t. t., arba kai kalbame apie ideologijos socialinį turinį ir nurodome šiuo atžvilgiu skirtingas ideologijas — vergvaldinę, feodalinę, buržuazinę ir t. t. Bet kada skirtingų ideologijos pusių charakteristikos vartojamos kaip vienuodiniai dalykai (pavyzdžiui, kai sąvoka „socialistinė ideologija“ priešpastatoma „religinei ideologijai“), atsiranda painiava, kuri lydi kiekvieną skirtingų sąvokų sutapatinimą. Ideologijos turinio charakteristika, savaime suprantama, yra pagrindinė, rūšinė charakteristika, rodanti, kokie visuomeniniai santykiai yra jos sankcionuojami. Pagal pagrindimo būdą šito neįmanoma nustatyti jau vien todėl, kad tie patys visuomeninių santykių principai gali būti įvairiai pagrindžiami. Kaip žinome, buržuazinių visuomeninių santykių principai buvo grindžiami ir religiška, ir anti-religiška (žmogaus prigimtimi, jo protu). Socialistinių visuomeninių santykių principai kadaise irgi buvo grindžiami abstrakčiai suprantamo žmogaus proto reikalavimais (utopinis socializmas), ir tik vėliau juos imta grįsti moksliskai, t. y. pažintais materialiniais visuomenės vystymosi poreikiais (marksistinis, mokslinis socializmas). Socialinio susvetimėjimo sąlygomis visuomenė yra suskilusi į priešybes, klases. Todėl nėra objektyvaus pagrindo vertinti socialinę tikrovę kaip vieningą nei iš atskiro individo, nei iš visos visuomenės pusės. Susvetimėjusi visuomenė — skirtingų klasinių interesų darinys. Nesant visuomenės interesų universalumo, socialinio gyvenimo principai ir normos įgyja gryno idealo pavaldumą. Jie kildinami iš šalia visuomenės gyvenimo esančių šaltinių. Dėl to socialiniai santykiai ideologijoje turi iškreiptą, apverstą vaizdą. Vadinasi, iškreiptas, iliuzinis socialinio gyvenimo pavaizdavimas ideologijoje, atsirandantis tam tikru būdu pagrindžiant socialinių santykių principus bei normas, kyla iš objektyvaus, materialinio susvetimėjusios visuomenės turinio. Todėl iliuzinis ideologijos pobūdis susvetimėjusioje arba klasinėje visuomenėje nepriklauso nei nuo atskiro žmogaus, nei nuo žmonių grupių norų ar pageidavimų. „Sąmonė (das Bewußtsein) niekuomet negali būti kas nors kita, kaip įsisąmoninta būtis (das bewußte Sein), o žmonių būtis yra tikrasis jų gyvenimo procesas. Jei visoje ideologijoje žmonės ir jų santykiai yra apversti aukštyn kojomis tirtum kameroje, obskuroje, tai šis reiškinys taip pat kyla iš istorinio jų gyvenimo proceso, — panašiai kaip daiktų apvertimas akies tinklainėje — iš betarpiškai fizinio jų gyvenimo proceso.“²⁴ Tik turėdama šitokią „apverstą“, iliuzinį pobūdį, ideologija gali atlikti ir atliėka vaidmenį priemonės, slopinančios subjektyvų individo aktyvumą ir žadinančios jo socialinį aktyvumą visuomeninio susvetimėjimo sąlygomis. Taigi ideologijos dėka klasinis interesas paverčiamas visuotiniu, kitaip tariant, ideologija yra visuotinio intereso klasinės esmės išraiška.

²⁴ *Marksas K. ir Engelsas F. Vokiečių ideologija, p. 20.*

Tuo pačiu ji yra išnaudotojų klasės viešpatavimo bei išnaudojamųjų engimo įrankis. Kai materialinės gamybos vystymosi poreikių atžvilgiu vienos ar kitos klasės viešpatavimas visuomenėje tampa stabdžiu, šios klasės socialinio viešpatavimo įrankiu esanti ideologija pavirsta atgyvenusių socialinių santykių gynimo instrumentu. Ji tampa socialinio progreso stabdžiu. Kaip atsvara tokiai ideologijai, iškyla nauja revoliucinė ideologija, kurią išreiškia naujai iškylanti ir materialinės gamybos pažangos poreikiams atstovaujanti klasė. Šiuo perėjimo iš vienos visuomeninio vystymosi pakopos į kitą laikotarpiu revoliucinė ideologija, kaip opozicija viešpataujančios klasės ideologijai, yra galingas ginklas, mobilizuojantis plačiąsias visuomenės mases senosios santvarkos pakeitimui nauja, pažangesne socialine santvarka.

Susvetimėjusi, klasinė visuomenė savo istorijos apogėjuje labai susiaurina natūralius ryšius tarp žmonių, sukurdamą universalius socialinius ryšius. Tuo pačiu sudaromas objektyvios prielaidos, leidžiančios šiuos stichiškai viešpataujančius žmogui universalius socialinius ryšius paversti pastarojo valdomais. Vadinasi, paruošiamos objektyvios sąlygos tiesioginiam ryšiu tarp individo ir visuomenės atstatyti, žmogui tapti tikruoju istorijos subjektu. Lygia greta parodomas ir žmogaus elgesio visuomenėje socialinės šaknys. Todėl, susiformavus klasinės visuomenės panaikinimo arba komunistinės visuomenės sukūrimo objektyvioms prielaidoms, žmonių socialinio elgesio normos gali būti grindžiamos objektyviais socialinio vystymosi poreikiais, pažintu istoriniu būtinumu. Pirmą kartą visuomenės istorijoje mokslas įžengia į socialinių santykių reguliavimo sritį, socialinės vertybės susijungia su mokslu. Tai rodo visuomenę pradėjus iš esmės naują etapą kovoje prieš stichines jėgas. Nuo šio momento baigiasi visuomenės vystymosi priešistorijis ir prasideda tikroji jos istorija²⁵.

Kadangi naujų, socialistinių visuomeninių santykių taikymas ideologijoje grindžiamas objektyviais, materialiniais visuomenės vystymosi poreikiais, tai socialistinės ideologijos marksistinis variantas V. Lenino teisėtai buvo pavadintas moksline ideologija. V. Leninas, šitaip pavadindamas socialistinę ideologiją, rėmėsi K. Markso sukurta materialistine ideologijos sampratos metodologija, o ne formaliais, raidiškais apibrėžimais. Į pastarąją aplinkybę norisi atkreipti dėmesį todėl, kad iki šiol filosofinėje bei sociologinėje literatūroje dar tebevyksta ginčai dėl to, ar teisėtai yra pats mokslinės ideologijos terminas.

Marksizmo klasikai, aiškindami, kad visuomenės istorija yra vienkovių ar kitokių žmogaus tikslų realizavimo istorija, tuo pačiu pripažino, jog ji yra lydima tam tikrų egzistencinių socialinių vertybių, kitaip tariant, ji yra kuriama, vadovaujantis tam tikrais vertybiniais orientyrais (nors šių terminų marksizmo klasikai ir nevartojo). Bet iš šio fakto marksizmo klasikai niekada nedarė išvados, kad visą istorinį pro-

²⁵ Žr. *Marksas K., Engelsas F.* Rinktiniai raštai, t. 1. V., 1949, p. 305.

cesą lydi ideologija. Pastarąją, kaip jau bandėme parodyti, jie siejo su tam tikru istoriniu gamybinių jėgų išsivystymu, pagimdžiusiu socialinių susvetimėjimą.

Visų iki tol gyvavusių visuomenių ideologija tiesiogiai reiškė tam tikrus klasinius interesus. Tačiau, pagrindžiant ideologinius principus, išreiškiančius klasiniu interesu virtusius objektyvius visos visuomenės vystymosi poreikius, ideologijoje buvo iškreipiamas socialinio gyvenimo visumos vaizdas. Socialiniai santykiai buvo kildinami ne iš realių materialinių visuomenės gyvenimo sąlygų, bet iš kitokių šaltinių. Kai atitinkamai išsivysto visuomeninė gamyba, viešpataujantią padėtį visuomenėje užima klasė, kurios atskiri interesai savo turiniu yra visuotiniai, neprieštaraujantys daugumos siekimams, ir ideologinių principų pobūdis iš esmės pasikeičia. Dabar jie nustatomi, mokliškai išanalizavus esamas visuomenės materialinio gyvenimo sąlygas. Todėl socialistine ideologija, teoriškai išreiškiančią proletariato klasinius siekimus, pavadinęs mokslinė, V. Leninas nusakė tai, kas būdinga Markso socialinės metodologijos dvasiai. K. Marksas ir F. Engelsas ir patys pripažino mokslinės ideologijos galimybę, vadindami ją arba tiesiog mokslu, arba moksliniu socializmu ir komunizmu. Lenkų sociologas S. Kovalskis šiuo klausimu visai pagrįstai rašo: „Mums atrodo, kad Markso ir Engelso vartota „mokslinio socializmo“ sąvoka yra tapatinga „mokslinės ideologijos sąvokai“²⁶. Bet, turint galvoje materialistinę metodologiją, kuria vadovavosi K. Marksas ir F. Engelsas, reikia pridurti, kad jie neapatino socialistinės ideologijos su socialiniu mokslu, o tik pabrėžė mokliškai nustatomą socialistinių ideologinių vertybių turinį. Tokiu būdu esminis socialistinės ideologijos požymis — nauja, materialistinė socialinė metodologija, kuria vadovaujantis nustatomi socialinių santykių principai bei normos. Remiantis šia metodologija, socialistinių ir komunistinių visuomeninių santykių sankcija turi ekonominio fakto konstatavimo pobūdį. „Komunizmas yra mums,— rašo K. Marksas ir F. Engelsas,— ne *būklė*, kuri turi būti sukurta, ne *idealas*, prie kurio turi prisiderinti tikrovė. Komunizmu mes vadiname *tikrąjį* judėjimą, kuris panaikina dabartinę būklę. Šio judėjimo sąlygos kyla iš dabar esančios prielaidos.“²⁷ Nauja, materialistinė komunistinių principų nustatymo metodologija suteikia ideologijai ne tiek normatyvinių (kaip socialinio susvetimėjimo sąlygomis), kiek „technologinių“ socialinio elgesio principų prasmę. Lyginant šiuo atžvilgiu socialistinę ideologiją su ankstesnėmis, ją būtų galima pavadinti pusiau ideologija (panašiai kaip kadaise V. Leninas, turėdamas galvoje naują socialistinės valstybės turinį, ją yra pavadinęs pusvalstybe²⁸).

²⁶ Kowalski S. Krytyka teorii Maksa Webera.—„Studia socjologiczno-polityczne“, 1964, Nr. 17, s. 129.

²⁷ Marksas K. ir Engelsas F. Vokiečių ideologija, p. 32.

²⁸ Žr. Leninas V. Raštai, t. 25, p. 372.

Dėl to socialistinės ideologijos visuomeninis efektyvumas gali būti matuojamas tik žmonių praktinio elgesio efektyvumu socialistiškai bei komunistiškai pertvarkant visuomenę. Socialistinė ideologija — praktinis, sakytume, technologinis šio pertvarkymo instrumentas, susvetimėjimą galutinai likviduojančios visuomenės egzistencinių vertybių išraiška. Tuo pačiu ši ideologija yra natūrali komunizmo kūrimo sąlyga.

Susikūrus komunistiniams visuomeniniams santykiams, galutinai išnyksta socialinis susvetimėjimas. Todėl K. Marksas komunizmą vadino užbaigtu humanizmu²⁹. Šioje visuomenėje realizuojami universalūs socialiniai ryšiai, kurių subjektu tampa atskiras žmogus ir kartu visa visuomenė. Taigi komunizme galutinai atkuriamas tiesioginis ryšys tarp individo ir socialinių jo gyvenimo sąlygų. Kartu išnyksta individo ryšių su visuomene reguliavimas, kaip speciali problema. Socialumas dabar gali būti realizuotas be ypatingų, šalia žmogaus esančių formų pagalbos.

Tačiau komunizme žmogus netampa beveidžiu žmogiškosios giminės atstovu, koks jis buvo pirmykštėje bendruomenėje. Socialinių ryšių universalumas komunizme darosi visuotinis ir visapusiškas: čia „laisvas kiekvieno vystymasis yra visų (t. y. visos visuomenės — J. K.) laisvo vystymosi sąlyga“³⁰. Todėl žmogaus individualumas, jo asmenybė komunizme, pasak K. Markso, galutinai subręsta. Šitokioms socialinio gyvenimo sąlygoms susikūrus, būdas, kuriuo atskiras žmogus įsijungia į visuomeninį gyvenimą, sutampa su individo asmeniniu sugebėjimu vertinti socialinius reiškinius, su jo mokėjimu pasirinkti praktinio elgesio orientyrus konkrečioje socialinėje situacijoje. Taigi visuomenės egzistencinės vertybės galutinai praranda savo išorinį normatyvumą ir tampa individualiai interpretuojamu, asmeniniu atskiro žmogaus reikalu. Tad matome, kad ideologijos esmės aiškinimas materialistinės metodologijos pagrindu reikalauja atskleisti, kaip tam tikri objektyvūs, nuo žmonių pageidavimų bei norų nepriklausomi ekonominiai santykiai pagimdo tokią funkciją, kurią gali atlikti tik ideologija, ir kaip keičiasi ideologijos pobūdis, keičiantis visuomenės ekonominiams santykiams.

²⁹ *Žг. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956, с. 637.*

³⁰ *Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai, t. 1, p. 27.*